

Vytautas VITKAUSKAS

**SENUJŲ *an* (>g), *en* (>e), *in* (>i), un VARIANTAI
TAM TIKRU ŽODŽIU ŠAKNYSE IR FORMOSE**

Lyg kokia mišlė yra šių dvigarsių antrojo sando keitimas balsiais *i*, *u*, sonantais *l*, *r* (plg. LD 137, Zinkevičius, 1957, 78). Savaime aišku, tai nėra koks nors tvirtas ir nuoseklus fonetinis dėsnis, toks reiškinys pastebėtas štai atvejais.

1. Senieji dvigarsiai *an*, *en*, *un* verčiami dvibalsiais *ai*, *ei*, *ui*:

bruñšē "kuoja, mekšras" – dėsn. *brū·n'čē* Vn, Kv, Pj, Grg (plg. LKŽ I² 1094) → *brōišē* Prk, Šll, Jdr, *brū̄ši* Sdr (plg. LKŽ I² 1079), *bruišinis* BzF 102, *bruižis* CII224, Plng, LKA I 154 (82 žem.) užfiksuota *brū̄ša*, *brū̄šē*, *bruižē*, *bruñčē*, *brū̄nsē*, *bruñšas* (žr. dar Urbutis, 1981, 164–167).

drgasūs – dėsn. *drancūs* Vn, Vdk, Pgr, *druñ.cūs* Krš, *drō·ncōs* Trš, Rdn, *dra·sūs* Jrb ir kt. → *draisūs* Dkš, Mrj (Labutis 107).

dréžti "plėsti dėvint, dréksti, plėšti" – dėsn. *d'r'é.n'č't'i* Bt, Skdv, Grd, *d'r'ē.n'č't'e* Rdn, *d'r'en'.č't'i* Klm, Krš, *d'r'ē·š't'* Grz (v. aukšt.) → *dreižti* "gaišti, vilkinti, plėsti vilkint, šlaistytis" Krš, Ll, Užv, Pvn (plg. LKŽ II² 679), plg. sakinj: *d'r'ē·izē e sū·d'r'ē·izē rūg'ūs / kā.m tūok'i n'el'ē.kus'i kōmbā.ina pal'ē.ida* Rdn.

gelásti "galästi" – dėsn. *g'elú·sc* Drsk, Rtn, Vs, Rdm → liep. nuos. *g'elá.isk* "galäsk" Drsk, Lzd, Rdm, Rtn, Vs, Krkš.

grāžtas – dėsn. *grañ.čc* Nmk, Vdk, *gruñ.čc* Krš, *grō·nēc* Rdn → *graž.štas*, *graišt'ē·l'is* Mrj, Dkš (Labutis 107–108).

grésti – dėsn. *gr'ē.n'č't'i* Krš, Krtv, Ll, Vdk, *gr'ēis't'e* Akm, Skd, Plng, *gr'ē·s't'e* Pln, Plt, *gr'ē·s't'i||gr'ē·s't'* vak. aukšt. → *gr'ē.is't'i* ŽTP 9 (Tóvė, Īsé, Nemunýnas).

gręžioti "dažnai gręžti" – dėsn. *gr'en'dž'úot'i* Krš, Krtv, Šauk, *gr'en'dž'úot'e* Pj, *gr'in'dž'úot'e* Rdn, Pvn, *gr'e·žó·t* vak. aukšt. → *sugr'eiz'ō·t'* Psl.

kásnis – dėsn. *ká.n'c'n'is* Vdk, Ll, Vn, Pgr, *kún'c'n'is* Krš, *kû.n'c'n'is* Rdn, Tl, Pvn → *ká.is'n'is* Zt, ŽTP 11 (Tóvė, Īsé, Nemunýnas).

kásti – dėsn. *ká.n'c't'i* Vdk Ll, Bt, Vn, *kún'c't'i* Krš, *kô.n'c't'e* Trš, Rdn, Tl, Lkv → *káisti* (Várng pakáisti PrL) Zt, ŽTP 11 (Tóvė, Īsé, Nemunýnas).

mastýti "spélioti, svarstyti" J – dėsn. *mōn'c't'i·t'e* Janapolė, Užv, *mūstyti* I (kai kuriuose rankraščiuose jo rašyta ir žūs) → *sumaistýti* Jrb (LKŽ VII 745), *maistýti* Erž, Skr (ten pat.).

rágžytis — dėsn. *ró.n'džił'ēis* Trš, *ró.n'dži·t'i·s* Pvn, *rá.n'dži·t'i·s* Ll, Vdk, *rá·ži·t'i·s* Škn, Grz → *ráižytis* K, Lkš, Ig, Plv, KzR, Vrb, Srd (plg. LKŽ XI 96).

réšē "toks paukštis" — dėsn. *r'é.n'či* Krš, Ll, Ldv, *r'ē.n'č'ē* Rdn, Pj, Kv, Rt (plg. LKŽ XI 480) → *réišē* J.Jabl (LKŽ XI 213).

réžtis — dėsn. *r'é.n'č'l'i·s* Krš, Vdk, Gr, *r'é.n'č'l'ēis* Rdn, Trš, *r'é·š'l'i·s* Žg, Btg → *réižti* K, Žvr, *jisiréižti* Gs, Jrb, Žvr, KzR, Jrb (plg. LKŽ XI 401 – 402), *jisireižimas* Alk, *jisiréižimas* K (LKŽ XI 401), plg. dar *r'éižéti·s* "réžtis" Mrj, Dkš, Brt, Lp (LKŽ XI 401).

slástai — dėsn. *slá·stai* Jd, Šl → *slá·istai*, *slaistukai* ŽTP 11 (minetos vietovės).

spáštai — dėsn. *spá·nctai* Vdk, Nmk, *spúncta* Krš, *spó·nctá* Rdn, Tl, Pj → *spáistai* Mrj, Dkš (Labutis 107).

spésti — dėsn. *s'p'é.n'c'l'i* Krš, Šauk, Krtv, *s'p'ē.n'c'l'ē* Užv, Varn, Trš, Eig → *spéisti* ŽTP 9.

sprésti — dėsn. *s'p'r'é.n'c'l'i* Krš, Šauk, Ll, Pgr, *s'p'r'ē.n'c'l'ē* Rdn, Tl, Lkv, *s'p'r'ē.s't'* Škn, Šl, Btg → *spré.ist* ŽTP 9 (ten pat), *s'p'r'ē.ist* Dkš, Pjv, Kbr.

žáslai — dėsn. *žúncla* Krš, Šauk, *žá.nclai* Prg, Vdk, Ldv, *žó.nclá* Rdn, Eig, Lkv, Vn, *žá·slai* Škn → *žá.islā* Sg, *žá.isla(i)* Rsn, *žá.islai* Kbr, Pjv, Plv, Mrj (Labutis 107), plg. *žaisflai* MŽ II 348, C II 1032, Ns 1826, I,8 ir kt.

Priešdėlio *sg* — dariniae:

sáméžinis — dėsn. *sá.n'm'iež'in'is* Vn, *sá·m'ē·žin'is* Pjv, Kbr, Jrb → *saim'iežin'is* Pgr, Žgc (plg. LKŽ XII 149, LD 1366, *sá.l'm'iež'in'is* Pgr).

sánarýs — dėsn. *sô·nar'īs* Rdn, Eig, *sû·nar'ī·s* Krš, *sa·nar'ī·s* Vdk, Gr, Vn → *sáinaris* Gilija (LKŽ XII 14).

sáspara — dėsn. *súncpara* Krš, *sô.ncpara* Žr, Rt → *sáispara* Gilija, Vlkv, Kbr, Pjv (plg. LKŽ XII 14, LD 137).

Ivardžiuotinės formos:

báltgj̄i — dėsn. *bá.ltyn'ji* Krš → *bá.ltaini* Pgr, Vn "baltajj", *bá.ltujì* Krš, Krtv (išmestas sonantas *n*, nepailginus prieš éjusio balsio), *bá.llaine* "baltają" Pgr; *jeñ.je* → *jeñ.ne* "jaja" Pgr, Vn; *baltam'ē.n'je* Pgr, Vn → *baltam'en.jie* Žv → *baltam'ē.in'ie* "baltajame" Pgr, Vn, *baltam'ē.jiē(ei>e')* Šv, *baltam'ē.jie* Krš, *baltam'ē.jiē* Trš, Rdn, Pp).

baltásias — dėsn. *baltá.n'c'es* Vdk, Ll, Šauk, Krš, *baltō.n'c'ēs*, *d'edž'ō.n'c'ēs* Tl, Lkv, *aná·s*, *tá·s* Jrb, Jd → *anáis*, *táis*, *gerásiás*, *baltásiás*, *didžiásiás* ir t.t. Mrj (Labutis 107), Kbr, Pjv, Alvt, Žvr, Lzd, Trs, *gražé.is'ēs*, *sal'džé.is'ēs* ŽTP 41 (min. vietovės). Ar su tuo reiskiniu tik neturi sasajų vns. įn. *su tá.i* Krš, Krtv, Šauk, Klm, Tt (plg. dar Labutis 107), bet *su tūoje* Krš, Krtv, *sô tûo·je* Rdn ir t.t. Bégta nuo junginio *-anj?* Apie išvairias piety žemaičių perdirbtas išvardžiuotines formas žr. PgrT 51–52; Zinkevičius 1957, 30, 78 ir kt.

2. Dvigarsio sandas *n* keičiamas kitais sonantais *l*, *r*.

tévas "laibas" — dėsn. *t'ē.n̄us* Krš, Krtv, *t'ē.n̄us* Tl, Eig, Varn, Lkv → *t'ē.l̄us* Jn (Kv), Pj.

géšé — dėsn. *g'ē.n̄'č̄e* Rt (plg. *g'ē.n̄'dž̄i* Krš) → *géršé* K, K I 709; RB, MŽ, Kel 1881, 238 (plg. LKŽ III 78).

t̄soti — dėsn. *t'incúot'i* Krš, *t'incúot'ę* Rdn, Varn → *t'írso·t* Ss, Šn (Tursūcių kaimas).

v̄šas — dėsn. *uñ.čas* Krš, *ő·n̄cas* Eig, Rdn, Trš, *v̄·n̄cas* Pvn, Vds, Pj, *v̄·šas* Škn, Žg, Btg → *ő·r̄šos* Mžk, Plt, Štk, Bržr (1947 m. Vařniuse M.Untulis yra užrašės formą *v̄·išas* — ten dabar sakoma beveik vien tiktais *uñončas*. Gal tai irgi senas dvigarsis *-an-* keitimas dvi-balsiu *-ai-?*)

3. Antrasis mišriojo dvigarsio sandas *n* viename kokiam žodyje keičiamas įvairiai — *i*, *u*, *r* (šitaip atsirado nemaža sinonimų įvairose Vakaruose Lietuvos ir Žemaičių vietose).

ážuolas — dėsn. *ónndžū.ls* Rdn, Trš, *ú.ndžu·ls* Pj, *úndžu·ls* Krš, *á.nžu·ls* Vdk, Nmk, Vn → *aižuolas* PrL (LKŽ I² 48), *áržuolas* Dkš, Mrj, Vlkv, Kbr, Pvj, Nm, Šil (plg. LKŽ I² 324, LKA II 63, žem. 44), *áužuolas* K; RD 62, Cp (plg. LKŽ I² 518). Taip pat tariami ir išvestiniai žodžiai: *aržuolýnas* LKŽ I² 324 (J.Slapelio užr.), *aržuolinis* Gs, Kbr, Pjv (plg. LKŽ I 324), *aržuolravis* BsMt II 138, *aržuolýnas* K, Pvj, Kbr; R 111 (LKŽ I² 519), *aužuolinis* K, Pjv; R, RD107, *aužuolýné* K I 333, *aužuolinis* R.

pasáža "rakštis, pašinas" — dėsn. *pašúndža* Krš, *pašo·ndža* Lk, Trš, Eig, Pvn, *pašá·ndža* Pāsilė (prie Krāžių) → *pašáíža* Up, (*pašá·ža*) Šv, Nmk (LKŽ IX 549—550), *pašarža* Št, Krkn, Rd (LKŽ IX 559), *pašáuža* J, Krtv, Pd (LKŽ IX 560, plg. *kaū<kañ* "ką, *taū<tañ* "tą", *kátrau<katran* "katrą" Pd, Krtv). Dar vienas įdomus faktas: A.Jonaitytės tyrinėtame Šakynos šnektose ploste tariama ir *pašá·ža* ir *pašá·iža* (Žagārės ir *pasá.iza*||*pasá·ža*).

sášlavos — dėsn. *šúnčlavas* Krš, *šá·nčlavas* Krtv, Pd, Šln, *šó·nčlavas* Rdn, Trš, *šá·šlavas* Škn, Žg, Jd → *sá·r̄šlavas* Trg, Vn (plg. LKŽ XII 167), *sáíšlavos* Rdm, Bd; Bs Mt I 114 (Brt) (LKŽ XII 15), *šáíšlavos* Gilijà (LKŽ XIII 395).

Priežastys. Nepatogus tarimas, todėl dideliame lietuvių kalbos ploste tie vad. nosiniai balsiai buvo pakeisti — pailgintas prieš éjes balsis. Pateiktieji čia pavyzdžiai gali rodyti seniai vykusį šį nedėsningo keitimo reiškinį, net prieš *an*, *en*, *in*, *un* > *a·*, *e·*, *i·*, *u·*. Geografija rodo tai buvus vakariniaiame Lietuvos ploste. Vadinas, vakarinė Lietuvos dalis — Žemaičių kunigaikštystė ir prie jos esantys plotai *n+s*, *š*, *ž*, *j*, *v*, junginius keitė tam tikrais atvejais *i*, *u*, *l*, *t*, *r*, *s*, *š*, *v*, *ž*, *j*, o ne ilgino prieš éjes balsių. Kaip rodo "Lietuvių kalbos gramatikos" akustiniai tyrinėjimai (LKG I 81, 83, 85, 86), *n+s*, *š*, *j*, *ž*, *v* junginių tariant, liežuvis turi keisti padėtį dimetraliai priešingai. Gal todėl daugelis vakarinų aukštaičių (Grinaveckienė, 1957, 168, 179) ir žemaičių šnekty apskritai po *n* negali ištarti *s*, *š*, *z*, *ž*, o taria *c*, *č*, *dz* ir šitokiu būdu

išvengiamą liežuvio sunkoko laužymo; gal dėl to ir buvo išsaugoti senieji vad. nosiniai balsiai net Šiaulėnų šnektoje (plg. Karaliūnas, 1992, 77).

Šį reiškinį A.Salys (1992, 190) yra pastebėjęs gana seniai ir laikęs kombinaciniu fonetikos dësniu — epenteze, vadinas, tuo pačiu tarimo sklandumo, patogumo vardu.

Toks nedësningas *n* keitimąs kitais sonantais ir balsais buvo nestabilus, įvairavo net vienoje šnektoje (minėtoji *pašāža* ir *pašaiža* Šakynos ir Žagärės apylinkėse). Galima net pagalvoti apie *m'ēncà* → *mē·sà* || *m'eisà* buvimo vienoje kokieje šnektoje (Pajūryje, Vainutė, Laūkovoje) įvairavimą, atmetant A.Girdenio nuomonę apie *m'ēnsà* || *m'ē·ncà* → *mē·ncà* sonanto *n* neetimologinę kilmę — į slavizmą įspaustas *n* kaip *gī.ncla*, *bažnī.i.nče* ir kt. (Girdenis, 1992, 44). Greta prūsy *menso*, latvių *miesá* "kūnas" puikiausiai dera žemaičių, besiribojusių su skalviais, *m'ēncà* (arba reikia kokių nors papildomų įrodymų ir faktų).

Sis epentezės (?) atvejis yra svarbus reiškinys, rodas kaip formavosi tam tikras dësnis, bet susiformavo kitaip (kaip kompensaciniis balsio ilginimas), o kiti "bandymai" išliko kaip fonetiniai reliktai.

Apskritai, kad yra buvęs (menkū reliktų palikęs) dvibalsių ir dvigarsių tam tikras keitimasis, tarsi rodo tokie pavyzdžiai (plg. Karulis, 1992, 242):

baigtī (*beǐgti* vak. dz., Pn) → *beǐgti* (ž.), Urbutis, 1981, 95—104.

steǐgti "stengtis" ž. → *stelǐgti* "t.p." ž., *sténgti* "t.p." ž. ir aukšt.

tálzyti (vak. Lietuvos; ž., vak. aukšt.) → *táiztyti* Pgr, Bt (plg. LKŽ XV 732)

téǐzti "sunkiai bristi, klampoti" (LKŽ XV 1185) → *téiz̄ti* "t.p." Skdv, Grd, Gr (plg. LKŽ XV 1098).

Vérzas "upėvardis" Pgg, Plšk → Véižas Ktč, Pgg, Šlu, Rsn, Vlkš.

LITERATŪRA

G i r d e n i s A. Simono Staneyičiaus rašyba ir jo tarmės fonologinė sistema // Aitvarai V., 1992, Nr. 3. P. 34—50.

G r i n a v e c k i e n ė E. Mituvos upyno tarmės fonetika // Lietuvių kalbotyros klausimai. T. 1. V., 1957. P. 119—180.

K a r a l i ū n à s S. Kalbotyros pastabos // Lietuvių kalbotyros klausimai. T. 29. V., 1991. P. 65—79.

K a r u l i s J. Latviešu etimologijas vārdnīca. T. 1—2. Rīgā, 1992.

L a b u t i s V. Marijampoliškių epentezinis i (i) // Kalbotyra. T. 42(1). 1993. P. 107—108.

S a l y s A. Raštai. T. 4. Roma, 1992.

U r b u t i s V. Baltų etimologijos etiudai. V., 1981.

Z i n k e v i č i u s Z. Lietuvių kalbos įvardžiuotinių būdvardžių istorijos bruozai. V., 1957.

Visi šutrumpinimai kaip LKŽ paskutiniuosiuose tomuose, išskyrus ŽTP = Gerullis J., Stangas Chr. Žvejų tarmė Prūsuose. K., 1933.

ON THE VARIANTS OF DIPHTONGS *an* (>*g*), *en* (>*ɛ*), *in* (>*i*), *un* IN THE INDIVIDUAL ROOTS AND FORMS

Summary

That diphthongs are substitute of diphthongs *ai*, *al*, *ar*, *au*, *er*, *il*, *ir*, *ui* irregular: *kásti* (<*kánsti*) → *káisti* "bite off", *spréstí* (<*sprensti*) → *sprésti* "solve"; *ážuolas* (<*ánžuolas*) → *áižuolas*, *áržuolas*, *áužuolas* "oak", *gerásiás* (<*geránsias*) "best" (pl., acc., f.) → *gerásiás* and other. This phonetic phenomenon is archaic and occur in that time, when Lithuanian Western dialects search of the combination *n* — *s*, *n* — *š*, *n* — *z*, *n* — *ž*, *n* — *j*, *n* — *v*. It is the irregular facts, because phonetic law had been unformed.